

PERO MORAČA

Partizanski rat i selo u našem NOR-u*

Nisam izabrao ovu temu iz uvjerenja da je dovoljno izučena da bi se u jednom ovakvom sintetizovanom izlaganju mogao dati potpuniji odgovor na sva relevantna pitanja koja ona nameće. Poziv na ovaj naučni skup kojim su njegovi organizatori, imajući u vidu fenomen Semberije u NOB-i, inicirali tematiku sela i seljaštva u našem oslobodilačkom ratu i revoluciji, podstakao me je da saopštim one rezultate vlastitih istraživanja koja se tiču teme »Partizanski rat i selo u našem NOR-u«. S obzirom na to da se bavim izučavanjem NOB-a u širim, jugoslovenskim okvirima, da do sada nisam vršio specijalistička istraživanja ove teme i da nisam izučavao Semberiju više no druge oblasti i regione Jugoslavije, moj prilog ovom skupu mogao je jedino imati ovakav opšti karakter. Želim takođe da podvučem da je ovakva problematika u istraživanju našeg rata i revolucije još uvijek u drugom planu, da u historiografiji još nemamo ozbiljnijih pokušaja analize uloge pojedinih društvenih klasa i slojeva i, posebno, da su sociološka istraživanja NOR-a još uvijek izvan sfere interesovanja naše sociološke nauke.

Istorija nas uči da je partizanski rat od davnina bio prirodan oblik otpora osvajaču i domaćem tlačitelju. Štaviše, novija i najnovija istorija, evropska, a posljednjih decenija i svjetska, pokazuju da je ovaj oblik rata imao i ima najširu primjenu. Veoma vidno mjesto koje u savremenoj vojnoj nauci ima partizanski rat, rezultat je njegove primjene u praksi, osobito počev od otpora Španije Napoleonu. Izučavajući iskustva i uvažavajući stvarni značaj i ulogu partizanskog rata, i buržoaska vojna misao, čak i u onim vodećim, imperijalističkim zemljama između

*) Referat podnesen na naučnom skupu *Semberija u narodnooslobodilačkoj borbi*, održanom u Bijeljini 19. novembra 1971. godine.

dva svjetska rata, razvila je učenje o tzv. malom ratu, o gerili, poklanjajući mu pažnju ne toliko zbog moguće primjene u ratnoj praksi vlastite armije, koliko zbog izbora najefikasnijeg metoda suzbijanja takvog rata na osvojenim teritorijama. Iskustva drugog svjetskog rata, a zatim i svih lokalnih i regionalnih ratova poslije njega — od Indokine, preko Alžira do Kube, dali su tretmanu partizanskog rata u vojnoj nauci nov kvalitet. I na jednoj i na drugoj strani taj oblik ratovanja prihvata se kao već sasvim uobičajeni vid rata kojim brojno i pogotovo tehnički inferiorniji narodi vode borbu za konačno rješenje, za ostvarenje dalekosežnih oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva. Iskustva iz tih ratova pokazuju da je tzv. mali rat, gerila, partizanski rat u našem smislu, izrastao u pravi rat, u partizanski rat u širem smislu, u kombinovani rat, u ono što se danas već obično naziva opštenarodni rat.

Ovaj proces izrastanja gerile u opštenarodni rat, toliko karakterističan baš za noviju i najnoviju istoriju, nemoguće je objašnjavati nekim vojnim razlozima. Taj proces ima svoje duboke socijalno-političke uzroke. Nikako nije slučajno da se javlja u evropskoj stvarnosti 19. vijeka i u ovoj našoj eposi imperijalizma i socijalističkih preobražaja. Riječ je o takvim društvenim kretanjima u kojima sve vidniju ulogu dobivaju osnovni slojevi naroda. Taj su proces otvorili veliki socijalni pokreti obilježeni osobito francuskom revolucijom. Prirodno je da su tu uzroci pojavi masovnih armija i opšte vojne obaveze. Osnovna vojska buržoasko-demokratskih revolucija i pokreta takvog karaktera bili su široki slojevi naroda, prvenstveno seljaštvo. To im je davalo masovnost i opštenarodni karakter. Međutim, ma koliko da su oslobodilačke i demokratske ideje te prethodne epohe pokretale osnovne društvene slojeve, s tendencijom njihovog izrastanja u subjekt društveno-političkih određenja, ipak je klasna ograničenost vodećih snaga uslovljavala i ograničenost tih procesa. Marks i osobito Engels, koji se mnogo više bavio vojnim studijama oslobodilačkih i revolucionarnih ratova u 19. vijeku, uvijek su uzroke neuspjeha i nedosljednosti tih pokreta nalazili, prije svega, u unutrašnjim protivrječnostima društveno-političkih snaga koje su u njima učestvovala. Najkraće rečeno, vodeća buržoaska klasa uvijek je takvim pokretima namećala svoje, klasno ograničene ciljeve, sputavajući mnogo radikalnije težnje glavne vojske takvih pokreta — osnovnih narodnih slojeva. To su oni ilustrovali analizom oslobodilačke borbe Španije protiv Napoleona, buržoasko-demokratske revolucije u Njemačkoj, oslobodilačke borbe Pijemonteza protiv Austrije itd. S te tačke gledišta zaista je duboka Engelsonova analiza neuspjeha španskog partizanskog rata! O istim problemima i sa istim zaključcima dao je analizu bosansko-hercegovačkog ustanka 1875—1878. godine Veselin Masleša.

Uticaj klasnih protivrječnosti na razmjere i karakter partizanske borbe još je snažnije bio izražen u uslovima drugog svjetskog rata u mnogim okupiranim evropskim zemljama. Onaj dio vodećih snaga buržoazije ovih zemalja koje su bile antiokupatorski orijentisane nigdje nisu pokazale veću odlučnost za razvijanje partizanske borbe do razmjera svenarodnog rata. Svuda su te snage bile za pokret otpora sa ograničenim ciljem — da se podrže naponi savezničkih sila od kojih se očekivalo oslobođenje i obnova starog društveno-političkog sistema. Po srijedi je bio strah od ozbiljnijih unutrašnjih klasnih sukoba i socijalno-političkih pokreta

u uslovima veoma poljuljanog autoriteta vladajućih snaga uslijed njihovog kapitulantskog stava u pitanju odbrane nezavisnosti i takođe porasta uticaja Sovjetskog Saveza poslije 22. juna 1941. godine. To je bilo karakteristično čak i za takve zemlje kao što su Danska ili Norveška, Holandija ili Belgija, a još više za Francusku ili Italiju (od 1943), a pogotovo za strategiju buržoaskog antiokupatorskog tabora u Poljskoj, Čehoslovačkoj i, najzad, Jugoslaviji.

Iskustvo svih tih ustanaka, buna i pokreta u novijoj i najnovijoj istoriji pokazuje da je selo bilo njihova osnovna snaga i okosnica, izvor njihovih ljudskih i materijalnih potencijala. Oni su primali veći intenzitet i šire razmjere zavisno od toga koliko su se podudarale socijalne težnje i interesi tih masa i vodećih klasa i koliko su splašnjavali i upadali u oseke i krize, srazmjerno stepenu razilaženja tih težnji i interesa. Otud je prirodno da se u ovoj našoj eposi partizanski rat, predvođen novim društveno-političkim snagama, često i sve češće razvija do stepena opštenarodnog rata, kojeg nikakve teškoće, uključujući i frapantnu tehničku inferiornost, ne mogu slomiti. Iskustva svih tih ratova — od našeg do ovog posljednjeg na indokineskom potkontinentu, pokazuju da ključ njihovog uspjeha leži prije svega u neraskidivom jedinstvu širokih slojeva naroda, prvenstveno seljačkih masa i rukovodećih snaga pokreta.

Mislim da ne griješim ako kažem da je partizanski rat prvenstveno seljački rat. To je nesumnjivo svojstvo takvih ratova u novijoj i najnovijoj istoriji, i to onih koji su pokazivali tendencije izrastanja u trajan opštenarodni rat ili su i stvarno izrasli u takav rat. Štaviše, rekao bih da je ovaj već sada klasičan oblik partizanskog, opštenarodnog rata svojstven zemljama u čijoj socijalnoj strukturi seljaštvo zauzima vodeće mjesto, pa, saglasno tome, zemljama u kojima su u prvom planu oni društveni problemi koji se tiču sela i seljaštva, bez obzira da li je pri tome hegemon u takvim pokretima buržoazija ili radnička klasa. U takvim ratovima otpor u gradskim i industrijskim centrima samo je pomoćni dio glavnog oblika borbe — partizanskog rata. Sigurno je da u objašnjavanju specifičnih nepovoljnih uslova za širi razvitak pokreta otpora u nekim izrazito razvijenijim evropskim zemljama u drugom svjetskom ratu socijalna struktura stanovništva ima ulogu značajnog faktora. Razumije se da, pri postojanju svih drugih uslova, oblik partizanskog rata ne može biti istovetan u zemlji čiju strukturu stanovništva čini 80 odsto seljaštva i u onoj u kojoj seljaštvo čini samo 20 odsto. Štaviše, teško je i zamisliti oblike i tokove takvog višegodišnjeg rata u zemlji u kojoj gro stanovništva živi u gradovima i pripada gradskim slojevima.

Ne bi se moglo reći da je KPJ baš tako brzo i uspješno shvatila jugoslovensku društvenu stvarnost. Dosta je kasno ona počela da ozbiljno uzima u obzir one najznačajnije strane te stvarnosti i da na njima gradi svoj koncept revolucije. Vjerovatno ne griješimo ako početak tog zaokreta vezujemo za 1935. godinu, za ono izjašnjavanje za »narodnu revoluciju«, koje je počivalo na saznanju da su za korjeniti, revolucionarni preobražaj objektivno podjednako zainteresovani svi osnovni slojevi jugoslovenskog društva. Jer, protivrječnosti toga društva, na žalost, nisu prozizilazile iz toliko visokog stepena razvijenosti da bi produkcionni odnosi kočili dalji razvoj proizvodnih snaga, već, obratno, iz njegove zaostalosti, iz činjenice da su se bili stekli takvi međunarodni i unutrašnji uslovi u

kojima buržoaski društveni sistem ni poslije promjena nastalih 1918. godinom nije mogao osigurati puteve izvlačenja iz vjekovne privredne i kulturne zaostalosti. U cijeloj prethodnoj episi, uprkos pokretima i borbama, nijedno od kardinalnih pitanja demokratsko-buržoaskog društvenog preobražaja nije bilo riješeno: nije bio ostvaren minimum demokratskih prava i sloboda, ni nacionalna afirmacija i ravnopravnost, nisu bile postavljene osnove moderne privrede, nije bilo riješeno ni pitanje osnovne pismenosti i narodnog prosvjeđivanja itd. itd. Nisu, dakle, bili otvoreni putevi kakvog-takvog progressa na modernim osnovama, onim kojima su već poodavno kretale gotovo sve evropske zemlje. To su bili oni primarni faktori koji su davali pečat protivrječnostima jugoslovenskog društva. Za njihovo rješavanje objektivno nije mogao biti više zainteresovan ni jedan društveni sloj od onog milionskog radnog seljaštva koje je činilo prosječno blizu 80 odsto jugoslovenskog stanovništva.

Prirodno je da je proces spoznaje te istine u KPJ tekao sporo. Najprije je na dnevnom redu bila borba za takvu partiju koja će biti sposobna da na takvoj spoznaji razradi odgovarajući koncept revolucije. Zatim je slijedila duga i uporna borba KPJ za političko organizovanje, da tako kažem, vlastite, radničke klase do stepena njenog izrastanja u društveno-političku snagu sposobnu za ulogu hegemonu u predstojećoj revoluciji. I, najzad, trebalo je razraditi i širokim narodnim slojevima približiti jedan politički program koji bi one postepeno prihvatale i za čije bi se ostvarenje odlučno borile. Društveno-politički razvitak u godinama uoči rata pokazuje da su u svim ovim pravcima ostvareni značajni rezultati. U cjelini uzev KPJ je brzo izrastala u idejno-politički i organizacijski čvrstu avangardu koja je znalački vodila bitku za stvaranje širokog demokratsko-revolucionarnog pokreta. Ona je ostvarila prevashodno uticaj u radničkoj klasi i u njoj stvorila svoja značajna i veoma aktivna uporišta. Međutim, taj proces nije ni izbliza bio završen. U nekim dijelovima Jugoslavije, osobito onim zaostalijim, u kojima je radnička klasa bila izrazito razvijena i bez znatnijih tradicija, razvitak KPJ i revolucionarnog radničkog pokreta s novom orijentacijom zabilježio je tek prve značajnije rezultate. U Bosni i Hercegovini, u Makedoniji ili na Kosovu još nije bila postavljena ni osnovna organizaciona struktura partije. Rukovodstva nisu bila učvršćena, neka od njih ni idejno čvrsto opredijeljena, a mreža lokalnih rukovodstava veoma prorijeđena i sa mnogim prazninama.

Otud je prirodno da se proces prodiranja uticaja KPJ u druge slojeve društva, posebno na selo, sporo razvijao. Ona ni politički ni organizacijski nije bila sposobna da efikasno slijedi ona sve vidnija pomjeranja u osnovnim narodnim slojevima ulijevo, a još manje da brzo popuni vakuum nastao poslije raspadanja Bloka udružene opozicije u 1939. godini. Otud, iako je svuda zapažao brži prodor uticaja Partije na selo, ipak do aprila 1941. taj prodor nije bio izražen u stvaranju njenih značajnijih uporišta. Mislim da se može reći da je organizovana akcija KPJ na selu išla iza stvarnih raspoloženja osnovnih seljačkih masa. U protivnom, ne bi bilo moguće objasniti ona tako vidno izražena socijalna stremljenja u ustaničkim masama, koja su već karakteristična za oružani otpor hercegovačkih seljaka ustaškim zločincima koji se spontano razvio u ustanak krajem juna 1941. godine. Nije, naravno, slučajno da ove mase na-

oružanih seljaka nisu tražile, a niti su prihvatale vođstvo tradicionalnih građanskih partija. O širem prodoru KPJ na selo može se govoriti jedino za Crnu Goru i za obalni pojas Dalmacije.

Ipak, sa stanovišta krajnjeg ishoda, pokazalo se da je bio ostvaren neophodni minimum uslova za odlučnu bitku koja se približavala. Mislim da je tu, pored objektivnih uslova koji su išli u prilog takvom razvitku, od presudnog značaja bila činjenica da je KPJ znalački sagledala stvarne probleme jugoslovenskog društva i da je, oslobođena naslijeđenih šema revolucije koje je tako agresivno nametao dogmatski staljinizam, umjela da razradi politički program i odgovarajuću strategiju i taktiku u borbi za njegovu realizaciju. Nema potrebe da se ovdje o tome podrobnije govori. Dovoljno je podsjetiti na njenu koncepciju narodnog fronta, na njen zaista široki program borbe za demokratizaciju zemlje u kojem se ukazivalo na puteve razrješavanja osnovnih društvenih problema — od nacionalnog do problema očuvanja ugrožene nezavisnosti zemlje.

Ma koliko još nejasna i sa stanovišta širih narodnih slojeva čak i nerealna, nepokolebljiva orijentacija KPJ na oslobodilačku borbu, proklamovana još u danima aprilskog rata, bila je, s jedne strane, izraz saznanja da slom Kraljevine Jugoslavije predstavlja onaj istorijski trenutak kada postaje neminovna smjena vodećih društveno-političkih snaga, i, s druge strane, izraz svijesti da mira u zemlji okupiranoj od fašističkih sila ne može biti. Takva orijentacija navodila je, zatim, i na iznalaženje adekvatnih odgovora na sva pitanja političke platforme i puteva njene realizacije, odnosno razrade odgovarajuće strategije i taktike.

Prije nego se u vrhovima Partije i počelo diskutovati o partizanskom ratu, stavovi Majskog savjetovanja nedvosmisleno su upućivali sve snage Partije na borbu za jedinstvo najširih slojeva naroda. Iako se još nisu mogli jasnije precizirati oblici i putevi oružane borbe, iako je u KPJ još bila prisutna koncepcija »barikadne taktike« i juriša na osnovne pozicije neprijatelja, već u periodu priprema sve se više zapaža pomjeranje KPJ ka selu. Uostalom, ta se pojava javlja najprije spontano — znatan broj komunisti, skojevaca i pripadnika radničkog pokreta u aprilskom ratu i neposredno poslije njega napušta centre, odlazi iz preduzeća, sa univerziteta itd. i vraća se u selo, gdje nastavlja s političkim radom. Kasnije su takva pomjeranja rezultat svjesne akcije Partije u pripremanju za oružanu borbu.

Sam kurs na oslobodilačku borbu protiv fašističkog okupatora još je više usmjerio Partiju na selo. Sada se još neposrednije isticalo mjesto i uloga osnovnog dijela naroda. Više nije moglo biti sumnje u to da milionsko seljaštvo mora postati najmasovnija snaga borbe za oslobođenje. Na to je ukazivalo istorijsko iskustvo uopšte, i iskustvo oslobodilačkih pokreta, ustanaka i ratova u novijoj istoriji naših naroda posebno.

I onda kada su se u KPJ, poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, pojavile iluzije u brz završetak rata, kada su ne samo u zabačenim krajevima Bosne i Like očekivali sovjetske padobrance, već su se i u Beogradu pripremali za odlučnu akciju, a bjegunci iz Kerestinca pošli u Zagreb, istinska oružana borba počela je tamo gdje je to jedino bilo moguće i realno — na terenu, sa osloncem na selo i seljaštvo. Čak i u Banatu, u kojem kurs na ustanak predstavlja najizrazitiji primjer avantu-

rizma u našoj tadašnjoj praksi, uzrokovan strahom da se u odnosu na Crvenu armiju ne zakasni, oružana borba primila je tipične oblike partizanskog rata. Ma koliko intenzivne, borbene akcije u centrima, od početka oružane, partizanske borbe, otišle su u drugi plan.

Već u nekoliko prvih nedjelja borbe otpale su sve dileme. Dovoljne su bile prve akcije malih i malobrojnih partizanskih odreda, pa da u mnogim krajevima zemlje izbiju vulkanskom snagom masovni (seljački) ustanci, koji su svojim razjmerama i uspjesima objektivno izrasli u dominantnu pojavu na jugoslovenskom tlu. Mi često s pravom ističemo da su ovi ustanci potvrdili pravilnost kursa KPJ na oružanu borbu, a takođe da je KPJ inicijator i inspirator tih ustanaka. Međutim, u ozbiljnoj analizi stvarnih društveno-političkih tokova mi ne možemo preći preko činjenice da do ovih ustanaka nije dolazilo, prije svega, tamo gdje je uticaj KPJ bio jači i presudniji. Štaviše, ako izuzmemo Crnu Goru i neke rijetke oaze (da pomenem Drvar kao jednu od najjačih), ustanci su izbijali u krajevima u kojima su bile veoma slabe, pa i najslabije organizovane snage KPJ. Nije trebalo mnogo vremena, pa da se uskoro pokažu negativne posljedice te činjenice. Čak i tamo gdje je uticaj KPJ bio znatniji, kao što je slučaj s Crnom Gorom ili Drvarom, a da ne govorimo o drugim ustaničkim žarištima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, ustaničke seljačke mase su ispoljile sklonost da prihvate i svako drugo ponuđeno rješenje koje bi im kako-tako garantovalo mir i bezbjednost.

Još dramatičniju bitku morala je voditi KPJ za razgaranje oslobodilačke borbe u onim dijelovima zemlje, u kojima iz različitih objektivnih razloga, pri čemu je znatan uticaj imala i politika okupatora, selo nije izražavalo spremnost da prihvati put oružane borbe onim tempom kako je to KPJ željela. Tu je dolazilo do obrnute pojave od one koju smo imali u ustaničkim krajevima. Partija je na selo slala partizanske odrede, ali oni nisu nailazili na aktivnu podršku seoskog stanovništva. Ni njena upornost da već jednom razbijene odrede obnovi, kako je to reljefno pokazalo iskustvo iz nekih oblasti Slovenije ili Hrvatske, pa i drugih krajeva iz 1941. godine, nije donosila rezultate. To iskustvo je još reljefnije pokazalo da bez aktivne podrške sela nije moglo biti ne samo šireg ustaničkog pokreta već ni kontinuirane partizanske akcije. Prvi uslov za to bilo je da u selo prodre oslobodilačka platforma KPJ. Zbog toga, uprkos onom insistiranju iz Glavnog štaba NOPOJ i CK KPJ iz perioda jul—septembar 1941. da se čim prije rasplamsa partizanska borba u svim krajevima, u taktici Partije moralo je doći do ozbiljnih promjena, saobrazno realnim odnosima političkih snaga i raspoloženjima na selu. Iskustvo je pokazalo da se moralo najprije ići na stvaranje političkih uporišta na selu i onih oblika organizovanja narodnooslobodilačkog pokreta koje je selo prihvatilo. Onda kada su takva uporišta bila spremna da sama regrutuju partizanske borbe i da im obezbijedi svaku podršku, partizanska borba mogla je da stekne trajan karakter, da traje i da se razvija, bez obzira na sve teškoće i sve nepovoljne uslove. Samo u tom slučaju bilo je moguće naći i adekvatna rješenja u organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta, bez obzira da li je riječ o ravnom Sremu ili Semberiji ili nekom planinskom besputnom kraju.

Ova iskustva i sa ustaničkim oblastima u 1941. godini i sa oblastima u kojima, uprkos upornosti KPJ, partizanska borba nije uzimala šire raz-

mjere, pokazuju da je uticaj Partije na selu u cjelini uzev bio skroman, da je postojao još znatan raspon između njene koncepcije NOB-a i stvarnih raspoloženja u širokim slojevima seljaštva. Tamo je, kao što je sam razvitak pokazao, bio još snažan uticaj građanskih idejno-političkih pogleda i, još više, tradicionalizma koji je nastao u uslovima izrazite zaostalosti, vjerske i nacionalne isključivosti i drugih negativnih nasljeđa prošlosti. Naravno, bili bismo jednostrani ako pri tome ne bismo imali u vidu da je riječ o trenutku nesumnjivo historijskog preloma, o odluci najsudbonosnijeg značaja. Za takav korak, vidjeli smo, nije bilo dovoljno ni samo antiokupatorsko raspoloženje, pa ni spremnost za otpor fašističkim zločinima. To su bile samo pretpostavke za postepenu realizaciju jedne po metodima borbe i ciljevima dalekosežne koncepcije oslobodilačkog i revolucionarnog rata.

Uprkos svim pomenutim i drugim teškoćama, za KPJ nije bilo drugog puta. Ona se svom svojom snagom morala da baci u bitku za selo. U pogledu angažovanja najjačih snaga i uporišta Partije i revolucionarno-demokratskog pokreta koja su se do aprilskog rata nalazila prvenstveno u radničkim centrima nije bilo ozbiljnijih dilema. Svuda tamo gdje je partizanska borba uzimala sve šire razmjere intenzitet borbene aktivnosti u okupiranim centrima, karakterističan za početnu etapu, postepeno je opadao. Takva aktivnost imala je prvenstveno moralno-političko značenje i uticaj, dok je njen stvarni borbeni efekat bio veoma skroman. Štaviše, najčešće su se uspjesi borbenih akcija u centrima plaćali neizmjerljivo velikim žrtvama. Otud već ujesen pojačan kurs na povlačenje radnika i drugih antifašista na teren, u partizanske odrede. Vrhovni štab je na tome osobito insistirao poslije njemačkih zločina u Srbiji, osobito poslije pokolja u Kraljevu i Kragujevcu. To se postavljalo i kao efikasna mjera na liniji jačanja uticaja borbenih i političkih svjesnih elemenata u partizanskim odredima.

Ako je pod uticajem oseke ustanka i diferenciranja u ustaničkim seljačkim masama podstaknutim ofanzivama i represalijama okupatora i akcijom snaga starog poretka i bilo pojava nevjerice u mogućnost organizovanja seljačkih masa na platformi narodnooslobodilačkog pokreta, koja je u redovima KPJ imala svoj korijen u poznatom stavu o kolebljivoj prirodi sitno-sopstveničkih slojeva, praksa je brzo pokazala da je svaki pokušaj da se traži neko drugo rješenje vodio neuspjehu. Nema potrebe da se ovdje podrobnije osvrćem na mišljenja koja su se negdje krajem 1941. godine mogla čuti u Ekzekutivi Kominterne kada je bila riječ o mjestimičnim osekama našeg ustanka o tome da je KPJ ponovo zapala u avanturizam svojom orijentacijom na razvijanje ustanka sa osloncem na selo. Korisnije je da podsjetimo na sudbinu inicijative delegata CK KPJ pri PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu da se, u vrijeme one oseke ustanka u istočnoj Bosni potkraj 1941. godine, izlaz traži u prodiranju u rudarske bazene i druge industrijske centre ove oblasti da bi se mobilizacijom radničke klase uticalo na dalji razvoj ustanka. Njegovo iskustvo je po drugi put pokazalo da se izlaz nije mogao tražiti u masovnom pokretanju radnika u oružanu borbu, u pretvaranju radničkih centara u poprišta rata. Cjelokupno naše iskustvo je pokazalo da je dugotrajnu, iscrpljujuću partizansku borbu s tendencijama njenog izraštavanja u trajan opštenarodni rat

bilo moguće voditi samo pod uslovom ako takvu borbu svjesno prihvati selo i ako se u njoj do kraja i nesebično angažuje.

Takav kurs je već jasno bio izražen u Titovom planu iz avgusta 1941. da se u zapadnoj Srbiji ide na stvaranje oslobođene teritorije, a zatim još odlučnije izlaskom najvišeg vojnog i političkog rukovodstva jugoslovenskog NOP-a na oslobođenu teritoriju u drugoj polovini septembra 1941. godine. To je bila njegova legalizacija i ujedno izraz odlučnosti da se istraje do kraja. Mislim da ne pretjerujem ako kažem da je to bio i rješavajući potez u prenošenju težišta borbe na selo. S tog puta bez pobjede nije više moglo biti povratka.

Pogledajmo i drugu stranu ovog procesa. Upućivanje partijskih aktivista na teren, u selo u periodu priprema i pokretanja oružane borbe, prerasta u jesen 1941. godine u veoma intenzivan proces pomjeranja organizacijske strukture Partije i njenog prilagođavanja uslovima vođenja partizanskog rata. To su osobito podstakle odluke i stavovi savjetovanja u Stolicama. U njima je jasno bio izražen kurs za razvijanje partizanskog rata do razmjera opšteg narodnog ustanka i izgrađivanje takve njegove vojne i političke organizacije koja će mu dati karakter permanentnog opštenarodnog rata za ostvarenje dalekosežnih ciljeva. Time su konačno otpale i posljednje dileme u pogledu puteva razvitka narodnooslobodilačke borbe. Odbačene su tendencije da se partizanski rat zadrži na nivou gerile, prisutne u krajevima u kojima su bili izrazito nepovoljni uslovi za razvitak šireg ustaničkog pokreta, a takođe i sve one dileme koje su se javljale na ustaničkim žarištima u pogledu vojne organizacije i taktike i odnosa prema drugim političkim snagama i vojnim formacijama, prvenstveno prema četnicima. Odmah zatim slijedili su i stavovi o organizaciji oslobođenih teritorija kao baza za vođenje rata i za jasnije izražavanje društveno-političke orijentacije narodnooslobodilačkog pokreta.

Logično je da je kurs izražen ovim odlukama i stavovima zahtijevao još odlučnije angažovanje cijelog aktiva Partije i, još više, njegovo gotovo totalno organizacijsko prestrukturiranje. Ne samo da je podstakao prenošenje sjedišta rukovodstava iz gradskih centara već i intenzivnu akciju za stvaranje mreže rukovodstava i organizacija koja bi bila saobražena zahtjevima najefikasnijeg usmjeravanja ustanka. Do kog je stepena ovo bilo prorađeno u praksi, dovoljno je da podsjetim na formiranje okružnih komiteta KPJ na teritoriji partizanskih odreda. To je omogućavalo sinhronizovanu aktivnost partijskih i vojnih rukovodstava na cijeloj teritoriji. Na istom principu provedena je organizacija SKOJ-a, a zatim i masovnih političkih organizacija. U isto vrijeme razvijao se intenzivan proces stvaranja mreže organizacija KPJ i SKOJ-a u partizanskim formacijama i na terenu. Bio je to dotad neslućen prodor KPJ na selo, koji je veoma brzo uslovio korjenitu promjenu njene socijalne strukture u korist seljaštva, što će ostati karakteristično sve do kraja rata.

To je bio put postepenog aktiviranja milionskog seljaštva u društveno-političkim zbivanjima koje je nametnula okupacija i narodnooslobodilačka borba. Iskustvo je potvrdilo realnost takve orijentacije KPJ. Narodnooslobodilački pokret primao je karakter stabilnosti i trajnosti saobrazno prihvatanju njegove vojne i političke organizacije u masama se-

ljaštva. Tako su nastajala trajna ustanička žarišta koja više nikakve teškoće i nevolje kojim je obilovao naš rat nisu mogle slomiti.

Utoliko je selo bilo i osnovno poprište one dramatične bitke čiji su nosioci bile antagonističke klasne snage još odranije konfrontirane do tog stepena da ni u uslovima okupacije nije bilo moguće, u interesu oslobodilačke borbe, potisnuti unutrašnje klasne antagonizme. I te snage, kao uostalom i okupator i kvislinzi, koji su, prije svega, koristeći se nacionalnom i vjerskom netrpeljivosti, nastojali da izazovu bratoubilački rat, našli su svoje oslonce na selu. Drama te četvorogodišnje bitke nije zahvatila tako intenzivno ni jedan društveni sloj kao seljaštvo. Dovoljno je da podsjetim na one frontove koji su u nekim našim krajevima za duže vrijeme činili granice između pojedinih sela — srpskih i hrvatskih, srpskih i muslimanskih, srpskih i albanskih, crnogorskih i albanskih itd. Podrobnijom studijom našeg rata zapazićemo da su brže ili sporije ovi frontovi primali drugačija društveno-politička obilježja. Postepeno su gubili karakter nacionalne i vjerske konfrontacije i primali oslobodilački i po suštini klasni karakter izrastajući u granice između kvislinških i kontrarevolucionarnih, s jedne i partizanskih snaga, s druge strane. Na taj način elemente međunacionalnih i vjerskih sukoba potiskivali su elementi građanskog rata. I još nešto. I bratoubilački sukobi, i pogotovo kasnije građanski rat, bili su u cjelini uzev samo neminovna, prapratna pojava u osnovnom sukobu između okupatora i narodnooslobodilačkog pokreta, i ostali su i sve su izrazitije bili u sjenci oslobodilačke borbe.

U svemu ovome treba tražiti uzroke što naša istorijska nauka nije još gotovo ni načela problem uloge pojedinih klasa i slojeva u oslobodilačkom ratu i revoluciji, iako je već obiljem literature dala pouzdanu osnovu za pristup tome problemu. Nije takođe slučajno da o tom problemu u internim diskusijama slušamo razna tumačenja, sve do onih kojima se na našem primjeru dovodi u pitanje valjanost marksističke teorije revolucije i uloge pojedinih klasa u njoj. Istina, neki revolucionarni i oslobodilački pokreti poslije rata — od Vijetnama i Kube do Kambodže, olakšavaju da se shvati suština društvenih preobražaja u mnogim, često veoma zaostalim i nerazvijenim zemljama, u kojima se jedva zapažaju socijalni i politički elementi modernog društva. Činjenica je da u našem oslobodilačkom ratu i revoluciji ipak nije bilo takvih procesa koji bi doveli u pitanje marksističko učenje o socijalističkoj revoluciji, ali je isto tako činjenica da su upravo praksa i iskustvo naše revolucije zadali prvi odlučan udarac staljinističkom dogmatizmu koji je bio zacario u redovima Komunističke internacionale.

Najzad, razmatranje ove teme bilo bi nepotpuno ako se ne bi postavilo i pitanje uloge i ponašanja u oslobodilačkom ratu i revoluciji pojedinih slojeva onog društvenog konglomerata koji čini seljaštvo. Poznato je da je to onaj najbrojniji društveni sloj koji se po imanentnim zakonima klasnog društva kontinuirano diferencira i odliva u osnovne antagonističke društvene klase i da upravo u tom društvenom sloju ima najviše socijalnog šarenila.

Sem ogromnog procenta koji je činilo u predratnoj Jugoslaviji, ovdje je dovoljno da podsjetimo da je osnovna karakteristika našeg seljaštva bila u tome što ga je veoma izrazito činio sitni i srednji posjednik, sa često više bezzemljaša i tankim slojem kulaka i još tanjim slojem veleposjednika. Ako pri tome imamo u vidu ono što smo rekli u početku o položaju i objektivnoj zainteresovanosti ogromne većine seljaštva za korjenitim društvenim preobražajem, odmah možemo postaviti i hipotezu — da nije slučajno da svaki pokušaj da se nađu nekakvi realni kriterijumi za diferencirano posmatranje uloge i držanja pojedinih slojeva seljaštva vodi u ćorsokak. Naravno, riječ je o osnovnoj masi seljaštva, a ne o sloju kulaka, a još manje veleposjednika. Moram istaći da i ovdje zabuna i zbrka počinje od već ranije naučenih šema o ponašanju sela u revoluciji i revolucije prema selu koje je staljinizam, uopštavajući praksu oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji, podigao na nivo teorijskih načela, da bi zatim svako odstupanje od njih proglasio za jeres.

Nikako nisam sklon da potcjenjujem ulogu tradicija u našem oslobodilačkom ratu i revoluciji, a ta je sklonost za nas bila više nego karakteristična. Tim prije kada imamo u vidu da tradicije čuva i da je njima izrazito zadojena upravo seoska sredina. U cjelini uzev, mislim da nismo ni izbliza sagledali njihovo mjesto i uticaj i u pozitivnom i u negativnom smislu u našem ratu i revoluciji. Da ne pominjem tradicije četništva ili cijeli kompleks tradicionalizma Crnogoraca, skrenuo bih pažnju na ulogu onog pojasa koji čine oblasti: Srem, Slavonija, Banija, Kordun, Lika i Bosanska krajina, to jest područje stare vojne granice i poprište mnogih ratova, buna i pokreta od turskih osvajačkih pohoda do najnovijeg vremena.

Positivne slobodarske borbene tradicije našeg sela u uslovima njegovog sve bezizlaznijeg položaja u Kraljevini Jugoslaviji i osobito pod okupacijom imale su nesumnjivo značajno mjesto u njegovom opredjeljenju za narodnooslobodilački pokret. I te tradicije i još uvijek mutne i nejasne socijalne težnje mase seljaštva koje su svuda bile vidno izražene u ustancima u ljeto 1941. godine oplemenile su ideje narodnooslobodilačkog pokreta i razvile ih do stepena saznanja o stvarnim ciljevima narodnooslobodilačke borbe i putevima njihove realizacije. Činjenica je da je proces trajne stabilizacije NOP-a bio uslovljen stepenom sazrijevanja svijesti osnovnih masa seljaštva o istinski nacionalno-oslobodilačkim i socijalnim ciljevima borbe. To je bio spiritus agens uspješnog savladavanja krize uštanka izazvane okupatorskim ofanzivama i represalijama i akcijom snaga starog poretka, ali isto tako i postepenog širenja oslobodilačke borbe u onim krajevima u kojima su iluzije i sklonost da se prihvate od okupatora nametnuta rješenja duže ili kraće vrijeme kočile uključivanje sela u narodnooslobodilački pokret. Za ove druge još je bilo od presudnijeg značaja saznanje o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta, uvjerenje da taj pokret ne vodi obnovi starog ugnjetачkog sistema, za što nisu bile dovoljne samo deklaracije, već i neposredna živa praksa uštanka.

Nema pouzdanih pokazatelja koji bi pokazali da su se prema tako postavljenim ciljevima i praksi NOP-a različito ponašali različiti slojevi osnovnog dijela seljaštva. Obrnuto, mnogo uvjerljivije djeluju oni toliko očevidni podaci koji nesumnjivo isključuju takav pristup. Mnogo takvih podataka daje upravo naša Bosna. Uporedimo Janj i Manjaču ili, ako hoćete, bogatiju Kozaru ili Podgrmeč i siromašniju Manjaču, bogatiju Semberiju i siromašnu oblast Han Pijeska i Srebrenice, ili, ako hoćete, ovu i takođe siromašni Birač, a zatim, šire — Bosansku krajinu i centralnu Bosnu, Kninsku krajinu i Bukovicu, istočnu i jugoistočnu Srbiju itd. pa pokušajmo naći tu nekakve zakonomjernosti koje bi počivale na klasnoj pripadnosti ovog ili onog sloja seljaštva. Štaviše, u svojim istraživanjima stekao sam dosta čvrsto uvjerenje da se za NOP lakše i brže opredjeljivalo seljaštvo imućnijih krajeva. Na to me je navelo iskustvo Srema, Semberije, Kozare, Podgrmeča i na drugoj strani Manjače, Bosanskog Grahova, dijela Hercegovine itd., mađa ni to nije jedini ni isključivi kriterijum, jer kako bi onda razumjeli Birač, Janj, kupreški ili livanjski kraj itd. U pokušaju da objasnim pomenutu pojavu, nametnuli su mi se takvi faktori, kao što su izvjesni stepen prosvijećenosti i političke pismenosti, višeg stepena pozitivne nacionalne svijesti i slični u pomenutim, imućnijim oblastima, u poređenju sa krajnjom zaostalošću izrazito siromašnih krajeva. Uostalom, činjenica je da su baš kod nas u Bosni i Hercegovini, i ne samo tu, četnici stvorili svoja najjača uporišta u nekim najzaostalijim i najsiromašnijim regionima. Zbog svega toga s velikim interesovanjem primio sam poziv na ovaj naučni skup koji za temu ima razvitak rata i revolucije u Semberiji.

Značajno je, dakle, istaći da pripadnost osnovnim slojevima na selu nije bio kriterijum opredjeljivanja. Štaviše, svaki pokušaj da im se diferencirano prilazi, da se odnos prema njima zasniva na šemi: bezemljaš — sitni seljak — srednjak, pa čak i kulak (po ondašnjim našim mjerilima) vodio je sektaštvu, koje je bilo u nekim slučajevima jedan od ozbiljnih uzroka kriza i neuspjeha.

THE PARTIZAN WAR AND THE VILLAGE IN THE PEOPLE'S LIBERATION WAR

The invitation to the scholarly meeting on Semberija in the People's Liberation War gave me an incentive to work a little more on the problem of the partizan war as a phenomenon of our time and on the role of peasantry in the People's Liberation War as well as in the socialist revolution.

The topic which is dealt with in this paper has been dealt with only superficially in Yugoslav historiographic literature. But history teaches us that the partizan war has from times immemorial been a natural form of resistance to the invader or native oppressor. Moreover, the experience of the Second World War, then of all regional and local wars after it, gave the phenomenon of the partizan war a new quality. The essence of this quality is

not to be explained by whatever military reasons, for it is determined, above all, by social and political motives. In this paper I want to bring out my knowledge and reflections on this matter.

This is illustrated also by the experience of all uprisings, rebellions, and movements in older as well as in more recent history, which unambiguously confirms the fact that the village and peasantry were their fundamental force and pivot. These uprisings, rebellions, and movements gained in intensity and scope depending on how much social aspirations and interests of the masses corresponded to those of the leading classes which took part in these events. They, on the other hand, lost intensity and fell to low tides and crises depending on the degree of differences in these aspirations and interests. Hence it is natural that in our era the partizan war, which no difficulties, including extreme technical inferiority, can destroy, frequently grows into an all people's war when led by a number of socio-political forces. A series of partizan wars — from the Yugoslav to the latest one, on the Indochinese subcontinent — show that the key to their success lies, above all, in the firm bond between broad popular masses, primarily peasant masses, and the leading forces of the movement. In the comments to follow, I intend to illustrate this thesis with an example from Yugoslav actuality.